

“MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY PUBLITSISTIKASI VA JADID MATBUOTIDA IJTIMOY-SIYOSIY MASALALARNING YORITILISHI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

FURQAT IJODIDA ISLOM MA'RIFATI VA TASAVVUF AXLOQI MAVZUSI

Muhayyoxon Qodirova

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Sobirova Ismigul

Qo'qon DPI talabasi

Annotatsiya: Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat - milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyotining zabardast vakillaridan biri. U Shoir va adib, adabiyotshunos va muarrix, elshunos va mutarjim sifatida o'zidan boy ma'naviy meros qoldirdi. Faqat bugina emas. U birinchi o'zbek jurnalisti ham edi. “Turkiston viloyatining gazetasi” sahifalarida chop etilgan adabiy va siyosiy-publitsistik maqolalari ko'p jihatdan bugun ham o'z dolzarbligini yo'qotgan emas. Shuningdek, Furqat zamonasining mashhur xattotlaridan edi. Tabii sifatida shuhrati yanada yuksak bo'lganligi ma'lum. “Zubdatul-hukamo” unvonining sohibi bo'lganligiyoq uning bu boradagi kamoloti nechog'lik ekanligiga dalil. U sayyoh sifatida Turkiya, Bulg'oriya, Yunoniston, arab mamlakatlari, shuningdek, Hindiston va Xitoyda bo'ldi. Safar taassurotlari, o'sha davr kishilarining ma'naviy olami, turli davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasi to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldirdi. Bir so'z bilan aytganda, Furqat qomusiy olim va ijodkor sifatida milliy ma'naviyatimiz rivojiga ulkan hissa qo'shdi.

Kalit so'zlar: *istiqlol, uyrt, sog'inch, adabiyotshunos, tarjimon, matbuot.*

Аннотация: Фуркат, сын Закирджона Холмухаммада, является одним из крупнейших представителей узбекской литературы периода национального возрождения. Он оставил богатое духовное наследие как поэт и писатель, литературный критик и историк, филолог и переводчик. Не только это. Он также был первым узбекским журналистом. Литературные и политико-публицистические статьи, публикуемые на страницах «Ведомостей Туркестанской области», не потеряли своей актуальности и сегодня. Он также был одним из известных каллиграфов периода Фуркат. Известно, что слава его как врача была еще выше. Тот факт, что он был обладателем титула «Зубдатул-хукамо», является доказательством его зрелости в этом отношении. В качестве туриста он посетил Турцию, Болгарию, Грецию, арабские страны, а также Индию и Китай. Он оставил ценные сведения о впечатлениях от поездки, духовном мире людей того времени, уровне социально-экономического развития разных стран. Словом, Фуркат внес большой вклад в развитие нашей национальной духовности как ученый-энциклопедист и творец.

Ключевые слова: *независимость, культура, тоска, литературный критик, переводчик, пресса.*

Abstract: Furkat, the son of Zakirjon Kholmuhammad, is one of the largest representatives of Uzbek literature of the period of national revival. He left a rich spiritual heritage as a poet and writer, literary critic and historian, philologist and translator. Not only this. He was also the first Uzbek journalist. Literary and political-journalistic articles published on the pages of “Vedomosti of the Turkestan Region” have not lost their relevance today. He was also one of the famous calligraphers of the Furkat period. It is known that his fame as a doctor was even greater. The fact that he was the holder of the title “Zubdatul-hukamo” is proof of his maturity in this regard. As a tourist, he visited Turkey, Bulgaria, Greece, Arab countries, as well as India and China. He left valuable information about his impressions of the trip, the spiritual world of the people of that time, and the level of socio-

“MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY PUBLITSISTIKASI VA JADID MATBUOTIDA IJTIMOY-SIYOSIY MASALALARNING YORITILISHI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

economic development of different countries. In a word, Furkat made a great contribution to the development of our national spirituality as a scientist-encyclopedist and creator.

Key words: *independence, culture, melancholy, literary critic, translator, press.*

Furqat she'riyatida islom ma'rifati mavzui yetakchi o'rinni tashkil etadi. Zero, u yoshlik chog'laridanoq diniy va dunyoviy ilmlarni mukammal egalladi. Madrasa ta'limini oldi. Arab va fors tillarini puxta o'rgandi. Shariat va tariqat ilmida kamolga erishdi. Furqat she'riyatini islom ma'rifati va ma'naviyatidan ayri tasavvur etib bo'lmaydi. Shoirning aksar baytlari Qur'oni karim oyatlari va hadisi shariflarga bitilgan she'riy sharhlar ekanligi ham ushbu fikrni quvvatlaydi. Shoir nazmida oyat va hadislarga murojaat ikki xil usulda bo'lganligi kuzatiladi. Birinchisi - oyat va hadislardan to'g'ridan-to'g'ri iqqibos keltirish. Ikkinchisi - oyat va hadislarning she'riy sharhi. “Qulungman”radifli g'azalda shunday bayt keladi:

Deding: “La taqnatu min rahmatillah”,

Umid aylab ango boqg'on qulungman.

“La taqnatu min rahmatillah” (“Zumar” surasi, 53-oyat) oyati karimasi Qur'oni karim izohli tarjimasida: “Ollohning rahmat-marhamatidan noumid bo'lmangiz!» deya sharhlangan. Mufassir vatandoshimiz Sayyid Mahmud Taroziy — Oltinxon to'ra mazkur va unga yondosh oyatlarni quyidagicha tafsir qilgan: «Bu bir necha oyati sharifa insonlarni tavba va inoyatg'a da'vat berur. Xoh alar kofirlar bo'lsunlar yo gunohkorlar bo'lsunlar, Olloh taolo alarning tamomi kufr va gunohlarin mag'firat qilur va o'z rahmatig'a doxil etur». Ko'rinib turibdiki, oyati karima mazmuni teran. Furqatning xizmati esa uni go'zal badiiy shaklda betakror ifoda etganligidir. Shoir asarlarida hadislardan ham xuddi shunday iktibos olish hollari mavjud. Jumladan, u “Hajnoma”da shunday yozadi:

Risolat tojdori shohi “Lav lak”,

Nubuvvat bahrida bir gavhari pok.

Ta'kidlanganidek, Furqat she'riyatida oyat va hadislarga murojaatning ikkinchi – ularni she'riy sharhlash usuli ham mavjud. Misollarga murojaat etamiz:

Qodirekim, yerga qo'ydi yetti ko'kni besutun,

Mohu xurshidu kavokibdin berib ziynat ango.

Xudoyi taolo shunday qodir zotdurki, osmonlarni ustunsiz ko'tarib qo'ygandur”. Birinchi misrada xuddi shu oyati karimaning she'riy sharhi berilgan. Ikkinchi misra mazmuni esa “Mulk” surasi 5-oyatiga muvofiq keladi: “Va, albatta, dunyo osmonini chiroqlar bilan ziynatladik”. Ta'kidlash joizki, Furqat mazkur baytda, ayniqsa, ikkinchi oyat mazmunini yanada aniqroq sharhlaydi. Oyati karimadagi “chiroqlar”dan murod —

moh (oy), xurshid (quyosh), kavokib (yulduzlar) ekanligini go‘zal badiiy shaklda ifodalaydi. Quyidagi shohbayt mazmuni yanada ta‘sirchan:

Kulli ashyo junbush aylab zikrig‘a mashg‘uldur,
Vahshiyoni dasht, xaylul-bahru murgoni havo.

Yetti osmon, Yer va ulardagi bor jonzot — mavjud bo‘lgan barcha narsa hamdu sano aytish bilan Ollohni poklar, yod qilur. Lekin, sizlar (ey insonlar) ularning tasbeh aytishlarini - poklashlarini anglamassizlar» (“Isro” surasi, 44-oyat). Mazkur oyati karimani Oltinxon to‘ra quyidagicha tafsir qiladi: “Ya‘ni, har bir maxluq, yaralmishlarning har biri zaboni ila yo holi ila Parvardigor pokligin bayon qilur va aning hamdin aytur. Lekin, sizlar bilmassizlar. Chunki sizlar bilmagan lug‘atda tasbeh ayturlar”.

Oyati karimadagi teran mazmunni birgina baytda shunchalik betakror badiiy shaklda ifoda etish Shoiridan nechog‘lik chuqur ilm, naqadar yuksak mahorat talab qilishini anglash qiyin emas. Shoir ushbu oyat mazmunini yanada oydinlashtirib sharhlaydi. «Kulli ashyo»ning Ollohni zikr etishini ta‘kidlagan shoir o‘quvchiga ta‘siri kuchliroq bo‘lsin uchun ulardan ayrimlarini nomma-nom sanaydi. Ular — dashtdagi vahshiy hayvonlar (vahshiyoni dasht), dengizlardagi jonivorlar (xaylul-bahr), havodagi qushlar (murg‘oni havo). Bunda bayt tagmatnida ifodalangan ma‘no yanada e‘tiborga loyiqdir. Ya‘ni, mazkur jonivorlarki Yaratganning zikrini bir nafas bo‘lsin unutmas ekan, yaralmishlar afzali - Insonning bundan g‘ofil bo‘lishga haqqi yo‘q. Shoirning «Yo rab» radifli g‘azali matla‘i quyidagicha:

Qaroyg‘on dilga bergil nuri pokingdin ziyo, yo rab,
Ketib zangi gunah oyinadek topsun jilo, yo rab.

Savol tug‘iladi: Dil ham qorayishi mumkinmi? Shoir «zangi gunah» deganda nimani nazarda tutmoqda? Baytdagi obrazli tasvir faqat Shoirona mahorat mahsuli xolosmi? “Mo‘min kishi gunoh ish qilsa, qalbida bir qora nuqta paydo bo‘ladi. Agar tavba qilib, u gunohdan butunlay qaytsa, istig‘for aytsa, qalbi poklanadi. Mabodo gunohni ziyoda qilsa, qalbidagi qora yana ham ziyoda bo‘ladi” — deyiladi hadisi shariflardan birida. Ma‘lum bo‘ladiki, Shoir mazkur hadisdan ilhomlangan va undagi chuqur mazmunni she‘riy baytlar zamiriga singdirgan. Shuning uchun ham bu g‘azalga Muqimiy, Muhyi, Muhayyir kabi zabardast Shoirlar naziralar bitganlar. Ma‘lumki, mumtoz Shoirlarimizning aksariyati tasavvuf hayotini amalda yashaganlar.

Keyingi izlanishlar natijasida Furqatning ham tasavvuf ahlidan bo‘lganligini tasdiqlovchi bir qancha dalillar aniqlandi. Xususan, “Kulungman” radifli she‘rida Shoirning o‘zi shunday yozadi:

Iloho, tashlama Furqatni o‘tga,

“MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY PUBLITSISTIKASI VA JADID MATBUOTIDA IJTIMOY-SIYOSIY MASALALARNING YORITILISHI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Muridi hazrati Jiylon, qulungman.

Mazkur bayt Furqatning qodiriya tariqati asoschisi, tasavvuf ilmida ulkan maktab yaratgan Shayx Abdulqodir Jiyloniyni o‘ziga pir deb bilganligini ko‘rsatadi. Shoirning boshqa she‘rlarida ham bunga ishoralar mavjud. “Aylang madad” radifli g‘azal maqta‘i ham buning dalili:

Furqatni yo‘llarda qoldi, G‘avsi A‘zam dastgir,

Qo‘l tutarg‘a yo‘q erur bir rahnamo, aylang madad.

Ma‘lumki, “G‘avsul-A‘zam”— Abdulqodir Jiyloniyning nisbasi. Mazkur baytda ham Furqatning ulug‘ shayxga bo‘lgan ixlos va muhabbati ifoda etilgan. Furqatning tasavvuf hayotini amalda yashaganligiga ko‘plab she‘rlarida ishoralar mavjud. Afsuski, uning aynan qaysi piri komil tarbiyasini olganligi hozircha ma‘lum emas. Shu paytgacha Shoir hayoti va ijodi bo‘yicha yaratilgan tadqiqotlarda uning arab mamlakatlarida bo‘lganligi qayd etilgan bo‘lsa-da, haj arkonlarini ado etganligi to‘g‘risida so‘z yuritilmagan edi. Keyingi izlanishlar Furqatning nainki haj ibodatini ado etganligi, hatto shaxsiy muhrida ham hoji unvoni aks etganligini isbotladi. Jumladan, shoirning O‘zbekiston Markaziy Davlat arxivida saqlanayotgan Yorkentdan 1896 yil avgust oyida yuborgan va sana qo‘ymasdan yo‘llagan maktublarida “Zokirjon hoji” unvoni bilan, shuningdek, 1905 yil 10 iyulda yuborgan maktubida “Hakim Zokirjon hoji” degan bitik bilan muhr bosilgan. Shoir haj ibodati taassurotlari haqida bir qancha asarlar, jumladan, “Hajnoma” ham yozgan. O‘z davrining e‘tiborli man-balaridan o‘rin olganligi Shoir “Hajnoma”sining nechog‘ik mashhur bo‘lganligi dalilidir. “Hajnoma” tarji‘band yo‘lida yozilgan bo‘lib, 12 band, 216 misradan iborat. Birinchi band payg‘ambar alayhissalom ravzasini ziyorat etish sharafiga noil etganligi uchun Yaratganga shukrona, nabiyar sarvariga salovati durud ruhi bilan sug‘orilgan. Ikkinchi va uchinchi band Madinai munavvaradagi Harami sharif — Al-masjid an-nabaviy vasfiga bag‘ishlangan. Shoir Haramni jo‘shqin bir muhabbat bilan tavsif etadi:

Bino chog‘ida me‘mori — maloik,

Suvi — kavsar ani, tufrog‘i — anbar.

Suvi tufrog‘ini loy aylaganda

Somon o‘rnig‘a solg‘on mushki za‘far...

To‘rtinchi band payg‘ambar alayhissalom me‘roji ta‘rifiga bag‘ishlangan. Shoir nabiyar sarvarining ummatlarga nechog‘lik mehribon ekanligi, me‘rojda — Haq taolo huzurida ham gunohkor ummatlari g‘amini chekishini quyidagicha tasvirlaydi:

Hilol erdi buroqi summig‘a na‘l,

O‘shal oqshomki, qildi sayri aflok.

Buroqu Jabroilu qoldi raf-raf,

Etushti o‘zi Haq qurbig‘a cholok.
Dedi Tangri: “Habibim, yo Muhammad,
Tila mandin bu dam, “Inna a‘toynak”.
Dedikim: “Ummatimni mag‘firat qil,
Erurlar osiyu saffoki bebok”.

Beshinchi band “Odam farzandlarining afzali, olam yaralishining, bani Odam mukarramligining boisi” Muhammad alayhissalom vasfiga, oltinchisi ravzai muborak tavsifiga bag‘ishlangan. Yettinchi bandda Uhud tog‘i, sakkizinchisida Masjidul-Qubo ziyorati taassurotlari jo‘shqin misralarda ifodalanadi. To‘qqizinchi bandda Qiblatayn masjidi tarixi go‘zal badiiy lavhalarda aks etgan. O‘ninchi band Shoirning inson va uning mohiyati xususidagi falsafiy xulosalari ifodalangani bilan alohida ajralib turadi. Jumladan, u shunday yozadi:

Kel, ey jon, bo‘lsa ummidi najoting,
Xudo toatig‘a sarf et hayoting.
Bu yanglig‘ jurmu isyon birla kechsang,
Subhi Mahsharda kelmasmu uyoting...
Qutulmassan qochib hargiz o‘lumdin,
Agarchi uchgali bo‘lsa qanoting.
Tiriklikda Xudog‘a bandalik qil,
O‘lub borsang berur xatti baroting...
Halol o‘lsa hisobin san berursan,
Qolur moling olib binnu banoting.
Faromush aylama hargiz mamoting,
Ajaldin olmading xatti omoni.

O‘n birinchi band Madinai munavvara madhiga bag‘ishlangan. Quyidagi misralar payg‘ambar alayhissalomning muborak vujudlari abadiy qo‘nim topgan bu shaharga Shoirning qanchalik ehtirom bilan qaraganligini ko‘rsatadi:

Chin ummat nazdida qimmat emasmu
Guhardin sangi xoroi Madina.
Na man tanho, kimiki ummatidur,
Qilur doim tamannoi Madina.

O‘n ikkinchi bandda Madina ziyorati Shoirga nechog‘lik kuchli ta‘sir etganligi yanada yorqinroq ko‘rinadi:

Bu yerda erdi, Furqat, kosh o‘lsam,
Jinonoso baqi‘ig‘a ko‘mulsam.
Tilarmankim: berib barham o‘zumni

Jahon tashvishidin bir yo‘l qutulsam...
Harom o‘lsun manga guldek ochilmoq,
Sazodur g‘uncha yanglig‘ qong‘a to‘lsam...
Og‘ir tog‘din gunohim, yig‘lamasdin
O‘zum holimg‘a, ayb ermasmu, kulsam.
Agarchandiki Xo‘qandda tug‘ulsam,
Madina ichra, yo rab, ayla foniy.

Orifona tazarru aks etgan bu misralar Shoir tuyg‘ularining naqadar samimiy ekanligini ko‘rsatadi. Umuman, Furqatning barcha asarlari kabi “Hajnoma”sida ham inson va uning mohiyati bilan bog‘liq falsafiy fikrlar betakror badiiyat ila ifoda etilgan. Ta‘kidlanganidek, diniy-ma‘rifiy va tasavvuf axloqi yo‘nalishidagi asarlar Furqat ijodida yetakchi o‘rin tutadi. Bu asarlarni yangicha tafakkur asosida tadqiq etish va ularning jamiyat ma‘naviyatini yuksaltirishdagi o‘rnini belgilash furqatshunoslikning dolzarb vazifalaridandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qosimov B. va boshqalar. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. -T.: O‘qituvchi, 2005.
2. O‘zbek adabiyoti tarixi, 5-jildlik, 4-5 - jildlar. – T.: Fan, 1977
3. O‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari. – T.: O‘zMU nashriyoti, T.2. 2003.
4. SirojiddinovSh. O‘zbek mumtoz adabiyotining falsafiy sarchashmalari. – T.: Yangi asr avlodi, 2011.
5. Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. - T.: Ma‘naviyat, 2000.
6. Sharq mumtoz poetikasi H.Boltaboev talqinida. – T.: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2008.
7. Qosimov B., Dolimov U. Ma‘rifat darg‘alari. - T.: O‘qituvchi, 1990.
8. O‘zbek milliy uyg‘onish adabiyotiga materiallar. - T.: Universitet, 2004.
9. Karimov G‘.O‘zbek adabiyoti tarixi. 3-kitob. –T., 1987.
10. Ta‘limning elektron resurslari:
11. www. tdpu. Uz
12. www. pedagog. Uz
13. www. ziyonet. Uz
14. www. edu. Uz
15. www.o`zbek adabiyoti. com.
16. www. ziyo.uz